

**Марія Казьмирчук
(Київ)**

**ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ
І ДОСЛІДЖЕННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ
БАЗИ ЦУКРОВОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ
В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Дослідження соціальної історії завжди було популярним серед науковців. У вітчизняних архівах та бібліотеках залишилося багато інформації для допитливих пошукувачів-істориків. У ХІХ ст. було дуже популярним збирати статистичні відомості про актуальні галузі економічного життя Російської імперії і видавати ґрунтовні статистичні розвідки. Низка земських діячів та відомих дослідників, зокрема і Павло Чубинський, працювали з науково-статистичними джерелами, досліджуючи актуальні й прибуткові галузі економіки, наприклад цукрову промисловість Російської імперії. Важливим завданням є використання наявних джерел для розкриття проблеми соціальної бази цукрової промисловості Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Павло Чубинський, як член Російського географічного товариства, здійснював експедиції з метою проведення етнографічних та статистичних досліджень. Протягом двох років він досліджував, крім інших, Київську, Волинську, Подільську губернії Російської імперії, результатом чого стало видання цілого ряду статистичних робіт,

присвячених промисловості Південно-Західного краю, та присудження Павлові Чубинському медалі за дослідження в етнографії та статистиці. Дослідник навіть мав проект щодо підготування щорічника з цукрової промисловості, де б розміщувалися необхідні статистичні відомості, проте через брак коштів цього зробити не вдалося. Натомість було видано офіційні дані про цукрові заводи за 1871–1872 рр., де представлено стисло інформацію про кожний завод, адміністрація якого подала звіти¹. Спираючись на ці відомості, а також на інші опубліковані й архівні джерела, можна відтворити та проаналізувати соціальну базу цукрової промисловості Київської губернії на рубежі XIX–XX ст.

Київська губернія здавна мала розвинену промисловість: у Черкаському повіті працювало 60 заводів і фабрик, Київському – 111, Чигиринському – 19, Канівському – 43, Звенигородському – 38, Таращанському – 35, Уманському – 51, Липовецькому – 30, Сквирському – 40, Васильківському – 36, Бердичівському – 58, Радомишльському – 84. Майже 93 % промисловості, що розвивалася в містах, припадало на Київ (61 %), Умань (16 %), Бердичів (25 %). Левову частку прибуткових заводів становили цукроварні. У той час як майже вся промисловість Київської губернії переймалася своїми споживачькими потребами, виробництво цукру відбувалося переважно на експорт. Цукор тоді коштував дорого, якщо порівнювати його вартість з пшеницею, яка коштувала від 35 коп. до 70 коп. за пуд. Ціни на цукор-пісок на ярмарках коливалися від 4 руб. 50 коп. до 5 руб. 50 коп. за пуд, а на рафінад – від 6 руб. 50 коп. до 7 руб. 50 коп.² У 1917 р. пуд цукру коштував 15 руб.³ Завдяки прибутковості цукрове виробництво швидко стало основою всього економічного життя губернії. Київські селяни вирізнялися заможністю, і питання малоземелля там не стояло так гостро, як в інших губерніях.

Населення Київської губернії в 1870 р. досягло 22 млн 175 тис. 132 осіб, саме в ці роки в промисловій сфері губернії помітне пожвавлення, особливо в цукровому виробництві. Воно зросло в півтора рази, що зумовлено покращенням шляхів сполучення, полегшенням збуту цукру та вдосконаленням самого виробництва⁴. Тут потрібно додати і невпинне лобюван-

ня своїх інтересів власниками цукрових заводів⁵. Уже 1874 р. цукрових заводів у Київській губернії налічувалося 70, тоді як у Подільській губернії – 45, Волинській – 6. З них 38 заводів мали обладнання для вичавлювання соку з буряків за допомогою дифузії, 82 заводи мали преси і один, розташований при маєтку в селі Орловці графині Ланкастерської, – вальце-преси.

Проте 1884 р. почалася криза цукрового виробництва. Почастішали банкрутства цукрових фірм, почалося скорочення попиту на цукор-пісок і падіння цін. 12 червня 1885 р. було введено Положення Комітету Міністрів про дозвіл вивозити цукор за кордон з видаванням премії 1 руб. на пуд⁶. Криза вплинула на кількість цукрових заводів, але майже не вплинула на прибутки. У 1890 р. з 589 заводів налічувалося 62 цукрових пісочних і 4 рафінадних. Цукрова галузь і далі давала прибуток з цукру-піску – 27 млн руб. на рік, а рафінаду – 19 млн, більше, ніж від виробництва спирту, пива і меду (лише 15 млн)⁷. Загалом же річний оборот цукрової промисловості Російської імперії майже дорівнював бюджету Королівства Данії, а її невпинний розвиток відбувався на рівні з цукровою промисловістю Німеччини та Франції. У розвиток цукрової промисловості вкладалися значні кошти. Як засвідчують статистичні дані Російської імперії, на облаштування в 1865 р. 400 заводів (1600 пресів) було затрачено 30 млн руб. і 12 млн руб. оборотного капіталу⁸.

Можливість отримати значно більший прибуток з цукроваріння і вирощування буряків, ніж із пшениці, зумовлювала розширення площ, зайнятих під цю культуру, так само, як і соціальну базу цукрової промисловості. У 1885 р. буряками було засіяно землі, які підпорядковувалися 191 маєтку Київської губернії. Причому в Канівському та Васильківському повітах цукрові буряки вирощували майже в кожному маєтку. Найменше плантацій буряків було в Радомишльському повіті. Основними постачальниками буряків на заводи стали селяни, які вирощували їх за договорами. Буряківництво ставало вигіднішим, оскільки не відволікало селян від їхнього основного заняття – землеробства. Безпосередньо на заводських ділянках працювали наймані робітники. У Київській губернії оплата праці здій-

снювалася щоденно, щомісячно та за визначений термін або сезон. Загалом в імперії цукроваріння лише в зимовий період давало роботу близько 120 тис. робітників. Натомість потребувало 420 тис. кубічних сажнів дров, відведення 100 тис. десятин землі під цукрові буряки. Робітникам заняття буряківництвом давало 13 млн руб. доходу⁹.

Цукрові заводи розташовувалися переважно в сільській місцевості. Це призводило до значних витрат на їх облаштування, технічне вдосконалення, утримання додаткових будівель для робітників (наприклад казарм та їдалень), майстерень. Так, у 1847 р. на будівництво цукрового заводу необхідно було витратити щонайменше 43 тис. руб.¹⁰ Цукрові заводи освітлювалися під час цукроваріння електрикою, свічками та керосином, але існували й дорожчі способи освітлення – спалювання спирту, нафти, олії та газу. На якість, кількість і вартість цукрової продукції та на умови праці робітників впливало, безперечно, технічне оснащення цукрових заводів. Так, на деяких заводах можна було бачити водокачки, прилади для миття буряків, підйомники, елеватори, різки, прилади для очищення соку, механічні фільтри, мірники для вапнякового молочка різноманітних систем і конструкцій¹¹.

До того ж потрібно було враховувати потребу недешевої хімічної лабораторії для цукрових заводів. На Заході та подекуди серед заможних дворян-цукрозаводчиків Київської губернії існували власні лабораторії з фахівцями-хіміками. Так, при цукрових заводах графів Бобринських вони були створені ще 1871 року. У 1873 році було створено центральну хімічну лабораторію для Київської губернії завдяки грошовим внескам більшості власників цукрових заводів, які не мали достатньо коштів на свою лабораторію. Її метою було: проведення аналізів усіх продуктів та сировини, облаштування хімічних лабораторій при заводах, перевірка, постачання всіх необхідних для лабораторій приладів і хімікатів, оцінювання всіх продуктів цукро-пісочного та рафінадного виробництва, проведення технічних спостережень та досліджень на заводах на вимогу фабрикантів, надання довідок з усіх галузей фабричної промисловості. За це відповідав технолог В. С. Качала, який здобув освіту у Віденській політехнічній школі

та Санкт-Петербурзькому технологічному інституті. Складніші аналізи пропонували проводити лаборантові Я. М. Барзіловському при університеті Св. Володимира та В. С. Шушицькому – стипендіатові з хімії. Усі хімікати завозили з-за кордону. Плата за аналізи в лабораторії В. С. Качали при Київському відділенні Російського технічного товариства була такою: за визначення золи та води – 8 руб., визначення сірково-кислого вапна у вугіллі – 10 руб. тощо. Заводи, що брали участь у створенні лабораторії, користувалися тридцятивідсотковою знижкою. За 1876–1877 рр. лабораторія провела 140 аналізів на суму 675 руб. 50 коп., чистий прибуток становив 75 руб. 30 коп.¹²

Найбільше цукрова промисловість потребувала робітників, тому власники цукрових заводів робили все можливе для того, щоб збільшити кількість людей, зайнятих лише заводською роботою. При цьому агітували найматися навіть неповнолітніх, що призводило подекуди до непорозумінь та судових позовів. Так, 1911 р. неповнолітні із села Ксаверової створили дві артілі по 11 і 20 осіб і найнялися на роботу в економію Товариства Скомароського цукрового заводу Сквирського повіту, але умов договору не виконали. Далі на роботу не з'явилося 3 особи, 3 кинули роботи, не відпрацювавши домовленого терміну, інші, не відпрацювавши завдатків (5 руб. для дівчини і 6 руб. для хлопця), попросили розрахунку. За словами селян, у договорі про наймання були такі позиції: їжа за кошт заводу, окреме помешкання, сторож для охорони їхніх речей, а після відпрацювання завдатку можна бути вільним. Проте діти уклали договір без відома батьків. Відпрацювавши завдатки, діти не захотіли працювати далі, обґрунтовуючи це тим, що Товариство свою економію передало євреям, які почали погано годувати, заставляли працювати вночі, почастишали крадіжки речей. Скарги не були задоволені, натомість неповнолітнім робітникам заявили: «найнявсь – продавсь», пригрозивши, що якщо припинять працювати – стануть страйкарями. Робітники пішли з економії, залишивши по 12 руб. заробітку. Під час розрахунку з дітей-робітників вирахували по 63 коп. Крім цього, цукровий завод звернувся до суду Сквирського повіту з позовом про невиконання артільного до-

говору та клопотанням про порушення кримінальної справи за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та організовано торги для його продажу¹³.

Щодо професійної підготовки робітників на цукрових заводах, то про це говорили ще у 80-х роках ХІХ ст. Так, обґрунтовуючи створення технічного училища, було наголошено на необхідності винаймання «розумних та знаючих майстрів», адже «потреба в людях дуже велика»¹⁴. У 1881–1897 рр. до складу персоналу Кальницького цукрового заводу в Липовецькому повіті входили: директор – інженер-механік Я. С. Черногрязький, старший помічник директора – інженер-технолог В. В. Кадигроб, механік – Н. О. Дубіський, хімік – інженер-технолог П. В. Шиканов, бухгалтер – Ф. Д. Мазуренко¹⁵.

Цукрові заводи належали переважно дворянам, поміщикам та заможним державним службовцям. Їх будували при власних селах. Так, зразковими поміщиками-цукроварниками наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вважалися графи Бобринські. Їм, зокрема, належали: у Черкаському повіті Балаклійський цукровий завод при селі Балаклії, збудований 1852 р., та Яблунівський цукро-пісочний завод при селі Яблонівці, збудований 1839 р. вогневим, а 1848 р. перебудований за паровим методом. У Чигиринському повіті графи мали фабричний завод при селі Грушевському з поліпшеним обладнанням для видалення і випаровування соку. За патентне свідоцтво Бобринські платили від 180 до 320 руб. На території Яблунівського заводу розташовувалася казарма, розрахована на 800 осіб, а також дві кухні, лазня для робітників, лікарня¹⁶.

Граф К. В. Браницький здав в оренду колезькому радникові А. Ф. Залеському два цукро-пісочні заводи в Канівському повіті при селах Миронівці та Хохутві строком на одну кампанію цукроваріння 1869–1870 рр. Разом із цукровим виробництвом Залеський отримав від Браницького до 1870 р. і 5 фільварків: Миронівський, Расавський, Олександрівський, Заленківський, Хохутв'янський. Під буряки було відведено 592 десятини, під жито – 231 десятина, пшеницю – 593 десятини. За оренду двох цукрових заводів чиновник сплатив графові 30 290 руб. У 1870–1879 рр. Браницький здавав уже

в оренду Хохутв'янський завод у Канівському повіті Товариству Романовських цукрових заводів, а саме його представникам: купцеві Гісен-Дармштадському, Фрідріху Рау, князю О. С. Кудашеву та членові торгового дому «Стукет та Спис» Роберту Спису. Разом із заводом та машинами Товариство отримало і фільварки із 656 десятинами землі¹⁷.

Згодом власниками цукрових заводів почали виступати також товариства, які дедалі частіше додатково орендували землі в поміщиків. З розвитком цукрового виробництва вплив на економічний устрій сільського господарства швидко зростає: приватне господарство кожного цукрового заводу не могло отримувати потрібної кількості цукрових буряків, тому для постачання сировини почали залучати сусідні господарства. Згодом вони набули настільки тісних зв'язків із цукровими заводами, що свої господарські інтереси підпорядковували впливу цукрової промисловості. Так, у Липовецькому повіті Товариство Цибулевського цукрового заводу орендувало кілька маєтків: Цибулеве та Іванни, що належали панові П. В. Рогозинському, Шабастівку графа А. Красицького, Копієвату пана С. К. Улашина, Зюбриху пані М. М. Кржечковської, Тарнову пана Тарновського. Сам цукровий завод розміщувався в містечку Цибулеве. Загальна площа орендної землі становила 5766 десятин, де 3571 десятин відводилося під цукрові буряки. За оренду цукровий завод сплачував близько 12 руб. 68 коп. У господарстві тримали 379 волів і 360 коней. Прибуток Товариство отримувало також від продажу пшениці, гороху та бурякового насіння. Наймали селян і робітників, яким виплачували аванси. За повне оброблення буряків платили по 12 руб. за морг, за збирання хліба від копи – 50–60 коп. Під час викопування буряків селянам-робітникам дозволялося безкоштовно годувати на полі свою худобу і забирати додому бурячиння. Робітникам за рік платили по 19 111 руб., витрачаючи на їхнє утримання по 14 493 руб.¹⁸

У 1865 р. було затверджено статут Товариства на паях Кальницького цукрового заводу, заснованого графом Владиславом Потоцьким, бароном Густавом Таубе і штабс-капітаном швейцарцем Фрідріхом Ієнні. Згодом маєтки графа Потоцького разом із цукровим заводом у Липовець-

кому повіті були продані Генрієтті Потоцькій¹⁹. Товариство орендувало Кальницький маєток у Липовецькому повіті, якому належало 3254 десятини. Головний прибуток маєтку давали врожаї пшениці та цукрового буряку. Товариство наймало тільки місцеву робочу силу, якій платили за збирання хліба по 50–60 коп. від копи, за копання буряків – по 1–2 коп. за пуда. Утримання службовців коштувало Товариству 2000 руб.²⁰

Додатково Товариство Кальницького цукрового заводу орендувало угіддя (1835 р.) князівни М. В. Святополк-Четвертинської в селах Купчицях і Шабельній Липовецького повіту. За десятину землі Товариство сплачувало, згідно з орендним договором 1902 р., розрахованим на 12 років, по 11 руб. 34 коп. Загальний капітал будівель становив 40 000 руб., а реманенту – 8344 руб. Товариство тримало 104 коней і 162 волів; прибуток мало також із врожаю пшениці. За оброблення цукрового буряку платили по 12 руб. від моргу, а хліба – по 50–60 коп. від копи. Вартість утримання адміністрації в цьому маєтку становила 3966 руб.²¹ Крім того, Товариство Кальницького цукрового заводу орендувало землі генерала О. С. Павлова в селах Жадани й Кошлани відповідно до договору 1897 р., сплачуючи по 10 руб. за десятину всієї землі з додатковими умовами (½ страхування, ½ поземельних податків за кошт орендаря, випас для худоби, визначена кількість соломи, полови). Утримання адміністрації коштувало 2700 руб.²² З 1901 р. Кальницький цукровий завод узяв в оренду на 9 років землі С. С. Сирочиської в селі Юрківці²³.

Незважаючи на безумовну прибутковість, цукрова промисловість не була позбавлена властивих на той час більшості виробництв негараздів, які виявлялися в соціальній сфері. Заводські інспектори неодноразово визнавали роботи в певних відділеннях цукрових заводів дуже шкідливими. Такі умови були у вапняковому відділенні, де відокремлювали цукор від патоки. Вапно обпалювали в печах, виготовляючи з нього молоко. Коли печі очищали, пилюка від вапна роз'їдала слизову оболонку та шкіру. Окрім цього, до організму потрапляли випари аміаку. У патокових відділеннях все велося за старими методами криста-

лізації патоки в ящиках, що не передбачало жодних гігієнічних заходів: люди працювали при високій температурі – 30 градусів, весь час контактуючи з патокою, у темній і вузькій комірчині, де майже не було повітря, через що їхня шкіра псувалася і хворіла. Безпосередній контакт із вапном призводив до обпалення рук, обличчя й очей робітників. Від патокових робіт на руках і ногах з'являлися виразки²⁴.

На цукрових заводах було встановлено норму праці – не більше ніж 8 годин на день. Якщо до 80-х років XIX ст. робітники працювали 12 годин, то після цього деякі заводи переходили на визначену норму. Так, з 1898 року Кальницький цукровий завод, який мав 312 робітників, увів тризмінну робочу систему і мав намір перейти на дві зміни. Проте такі умови вводили далеко не на всіх заводах²⁵.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. цукрові заводи не дотримувалися елементарних заходів із техніки безпеки. Так, на Ходорковському цукровому заводі 22-річний робітник А. Зайковський при не обачному обслуговуванні парового двигуна отримав перелом великого пальця, а на Орловецькому цукровому заводі Черкаського повіту 18-річний робітник Семен Ольховий виколов собі око. У селі Топорах Сквирського повіту робітник цукрового заводу Семен Трофимчук потрапив під колесо бурякорізки й отримав перелом правої руки²⁶. У 1963 р. у Чигиринському повіті на Лебединському цукровому заводі селянин Брусков учадів²⁷.

Медичну допомогу, яка робітникам повинна була надаватися безкоштовно, відповідно до ст. 102 промислового статуту, закону від 3 червня 1885 р., відтепер оплачував власник заводу. Лише на 15 цукро-пісочних заводах робітникам платили за дні відпочинку так само, як і за робочі дні, чого не було на рафінадних заводах. Велася боротьба з частими відлученнями місцевих робітників з цукрових заводів у власних справах, що утруднювало встановлення для всіх однакових годин відпочинку. Багато селян-робітників восени були зайняті на своїх полях, до того ж період цукроваріння був коротким.

Крім цього, через постійне розширення цукрового виробництва почастишали конфлікти цукрових заводів із місцевими

жителами. Так, селяни Яроповичів скаржилися 1884 р., що цукровий завод самовільно захопив частину їхнього сінокосу, викорчувавши кущі В. М. Клименка²⁸. У 1909 р., коли маєток Ф. Терещенка в селі Мартинівці Канівського повіту перейшов у володіння А. Муравйова разом із цукровим заводом, було розв'язано проблему водопостачання заводу за допомогою озера, що було біля заводу і поряд із селянськими ділянками. Там побудували греблю, унаслідок чого затопили селянські землі²⁹.

Подібні конфлікти призводили до підпалів та шкідництва з боку невдоволених. Так, у селі Купчинцях Липовецького повіту від підпалу невідомого згоріли три скирти конюшини, які належали Товариству Кальницького цукрового заводу, що завдало збитків на суму 1 тис. руб. У селі Топорах Сквирського повіту з невідомої причини згоріли будинок і сарай Товариства Топоровського цукрового заводу, а також майно службовців при заводі на суму 1860 руб.³⁰

Отже, вивчення соціальної бази цукрової промисловості Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. є актуальним, адже архіви та бібліотеки нашої країни мають ще багато матеріалів, невідомих широкому читацькому та науковому загалу. Так само потребує подальшого дослідження і багатогранна діяльність видатного вченого П. Чубинського, який активно збирав і вивчав статистичні джерела, роблячи цим значний внесок у дослідження соціально-етнографічних процесів. Творча спадщина Павла Чубинського і нині надихає дослідників на продовження наукових пошуків. Уже стало традицією проводити наукові конференції, присвячені пам'яті цього визначного українського етнографа. Тепер, спираючись на статистичну роботу П. Чубинського, опубліковані й архівні матеріали, можна зробити висновок, що, остаточно завоювавши позиції в другій половині ХІХ ст., цукроваріння Київської губернії почало відігравати важливу роль у формуванні нової соціальної структури. Деякі поміщики, власники цукрових заводів, раціонально організовуючи своє господарство та прислухаючись до змін, поступово поповнювали прошарок буржуазії, а із середовища селян-землеробів

та сезонних робітників заводів створювалося робітництво.

¹ Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими данными, за кампанию 1871–1872 г. / Сост. П. Чубинский. – К., 1973.

² Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442, оп. 54, спр. 56, арк. 2–2 зв.

³ Там само. – Ф. 579, оп. 1, спр. 516, арк. 13.

⁴ Там само. – Ф. 442, оп. 51, спр. 376, аАрк. 2, 7, 8 зв.

⁵ Там само. – Оп. 49, спр. 40, арк. 10; оп. 43, спр. 132, арк. 15.

⁶ Там само. – Оп. 539, спр. 193, арк. 4–5 зв.

⁷ Там само. – Оп. 528, спр. 489, арк. 62 зв.

⁸ ЦДІАУ. – Ф. 442, оп. 43, спр. 132, арк. 1, 2 зв.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Ф. 486, оп. 9, спр. 496, арк. 1.

¹¹ Там само. – Ф. 730, оп. 1, спр. 464, арк. 5–11.

¹² Там само. – Спр. 7, арк. 30, 34, 37.

¹³ Там само. – Ф. 442, оп. 711, спр. 360, арк. 7.

¹⁴ Там само. – Ф. 730, оп. 1, спр. 26, арк. 21–22.

¹⁵ Там само. – Спр. 67, арк. 31.

¹⁶ Там само. – Ф. 619, оп. 1, спр. 277, арк. 7, 13, 14–16.

¹⁷ Там само. – Ф. 497, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 7.

¹⁸ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). – Гайсин, 1908. – С. 46–48, 74–75, 60–61, 63–65, 66–67, 94.

¹⁹ ЦДІАУ. – Ф. 486, оп. 5, спр. 493, арк. 112.

²⁰ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края...

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ ЦДІАУ. – Ф. 574, оп. 1, спр. 205, арк. 334.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – Ф. 442, оп. 634, спр. 2, арк. 16, 24, 292 зв., 364.

²⁷ Там само. – Оп. 43, спр. 2, арк. 5.

²⁸ Там само. – Оп. 614, спр. 60, арк. 18.

²⁹ Там само. – Оп. 710, спр. 387, арк. 4–5.

³⁰ Там само. – Оп. 634, спр. 2, арк. 16, 24, 292 зв., 364.